

ERONDA QOJARLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA SOLIQLAR TURLARI VA SOLIQQA TORTISH SIYOSATI

Xayrullayeva Zarina Ne'matullo qizi

Qojar soliq siyosati vazifasi jihatidan Safaviylar davridagi kabi to'rtta idoradan iborat edi. دفتر جوزى جام (Daftar-e joz'ī-e jam) yoki daromad idorasi barcha viloyatlarning barcha hisob-kitobini كتابچه ى جوزى جم (ketābča-ye joz'ī-e jam) yuritib, har bir soliq shahri بولوك (bo'luk), tuman نخيه (nākhīa) va qishloqlarni sanab o'tishgan. Har bir viloyat va bo'linmada xuddi shunday kitobcha mavjud edi. Ikkinchi idora budget idorasi bo'lib, u yerda bir qancha mustavfiylar-viloyatlar, vazirliklar va boshqa davlat idoralarining hisob-kitoblariga mas'ul edilar. Uchinchi idora دفتر مطفارقا (daftar-e avareja) yoki دفتر اورجا (daftar-e motafarreqa) bo'lib, u faqat qirol xonadonining xarajatlari va markaziy xazina hisobidan to'lanadigan favqulodda xarajatlar bilan shug'ullangan. Bu idoradagi Mostavfiylarning vazifasi to'yyul (rasmiy imtiyoz turi)¹ va barot berish kabi hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilishini ta'minlash edi. To'rtinchi idora soliq qarzlarini undirish uchun mas'ul bo'lgan vazir-e bakaya yoki mohassel-e mohasabat دفتر محاسبه (daftar-e mohasaba) yoki soliq hisob-kitob idorasi edi. Har bir moliyaviy yil oxirida daftar-e mohasaba hisobchilari ham har bir hokimning hisob-kitoblarini tekshirib turganlar².

Viloyatlar bilan bir qatorda davlat byudjetini ham tuzish Mostawfi-e mamalekning vazifasi edi. Momayyez o'z topilmalarini daromad birligi uchun soliq ro'yxatini طعومار (ṭāūmār) tashkil etuvchi fard deb nomlangan sahifalarga yozib qo'yardi³. Ushbu ro'yxatga bo'limlarga bo'lingan (qalom) birlikdan talab qilinadigan turli soliqlar kiritilgan. Har bir soliq solinadigan narsa uchun qalam bor edi: yer, mevali daraxtlar, quduqlar, chorva mollari, qo'ylar va favqulodda yig'imler. Muayyan ma'muriy birlikdan bo'lgan taumarlar birgalikda جوزو جام (jozv-e jam')ni tashkil qilganlar.

Tuman amaldorlari turli unvonlar bilan tanilgan: khakem, naeb (al-Hokuma), 'amel (-e divān), mobašer kabilardir. Irsiy hokimlar qatoriga xonlar, shayxlar, qoidlar, mirlar, qutvallar, xabitarlar, naablar, raislar va kalontarlar kirgan. مير بوك (Mīr-e boūk) va بوك باشى (boūk-bāšī) unvonlari, ehtimol, faqat Shimoliy Eronda ishlatilgan. Mahalliy tarixiy sharoitlardan tashqari, bu xilma-xillik shaxsiy martaba va maqomni, shuningdek, moliyaviy tizimdagi o'zgarishlarni aks ettirgan. (qishloq oqsoqollari) va xizmatkorlar (pākarlar, pīškarlar, gazirlar). Qishloq asosiy ma'muriy va moliyaviy birlik bo'lib, kaddalar

¹ To'yyul- Qojarlar va Safaviylar davridagi pul yoki yer ko'rinishida berilishi mumkin bo'lgan soliq idorasi turi yoki soliq turi. bu IX asrdan boshlab ishlatila boshlangan atama hisoblanadi. Tadqiqotchi olim Duferning yozishicha bu so'z Chag'atiy turkiy tilida Yatul so'zining notog'ri talaffuzi bo'lib, "yer va hudud" ma'nosini bildiradi. Minorinskiy esa davlat soliqlarini undirish huquqini vaqtinchalik berilishi ma'nosini olib, uni irsiy imtiyoz bo'lgan Suyurg'oldan ajratib ko'rsatadi.

² G'olom-Hosayn Afzal-al-Molk "سفرنامه ى خراسان يا كرمان" (Safar-nāma-ye Korāsān o Kermān) Tehron:Rovzani zafaranlu, 1982 – b.37

³ G'olom-Hosayn Afzal-al-Molk "سفرنامه ى خراسان يا كرمان" (Safar-nāma-ye Korāsān o Kermān) Tehron:Rovzani zafaranlu, 1982 – b.45

yangi kelganlarga joy ajratish, mehmonlarni (ayniqsa, soliqchilar va boshqa davlat amaldorlarini) qabul qilish, qishloq aholisi o'rtasida yer taqsimlash, qishloq aholisi o'rtasida soliq yig'ish mas'ul edi. Agar kaddoning soliqchilaridan biri qarshilikka duch kelsa, u xo'jayiniga shikoyat qilib rejimni kuchaytirishga chaqirishi mumkin edi. Kaddoda hukumatning qishloqdagi vakili sifatida ham, qishloq aholisining hukumatdagi vakili sifatida ham ikki tomonlama rol o'ynaganligi sababli, u qishloq soliqlarini topshirishdan bosh tortishi mumkin edi. U odatda qishloq aholisidan belgilangan maoshni, shuningdek, o'zi qaror qilgan sovg'alar va aholi punktlarining ulushini oldi. Shuningdek, u qishloq aholisidan har yili o'z yerida bir necha kun ishlashini talab qilishi mumkin edi.

Qojarlar davrida qabila boshliqlari (Ilxon, Il-beg, kalontar, ra'iyalar) soliq yig'ish va o'tkazish uchun mas'ul bo'lgan va ular o'z navbatida qo'l ostidagi boshliqlarga tayanganlar. Gubernator so'rov solig'i (jezya), ko'chmas mulk solig'i (mostağallāt), jarimalar, bojxona to'lovlari (gomrok) va boshqa shahar soliqlarini yig'ish bilan shug'ullangan. Aksariyat soliqlar naqd pulda to'lanishi kerak bo'lsa-da, natura va xizmatlar shaklida ham to'langan. Ba'zilar milliy miqyosda bo'lgan va XVI asrdan Qojar davrining oxirigacha muntazam ravishda to'plangan. Boshqalar faqat ayrim viloyatlar yoki joylarda va tartibsiz vaqt oralig'ida to'plangan.

Yer solig'i. An'anaviy ravishda butun Forsda yer solig'ini hisoblashning yagona usuli qo'llanilmagan. Uchta usul qo'llanilgan: yer yuzasini o'lchash *مساها* (mesāha), ishlab chiqarish *مقسمة* (moqāsama) va ishlab chiqarishga bog'liq bo'lmagan tekis stavka *مقاطعه* (moqāṭa'a)⁴. Safaviylar davrida yer solig'i asosan mesah va moqasama qo'shilishi bilan hisoblangan yoki ba'zan moqata'a ham qo'llanilgan bo'lsa, qojarlar davrida tasdiqlangan aynan uch shakl joriy etilgan. Yer solig'ining nafaqat stavkalari, balki hisoblash asoslari ham, hatto bitta viloyatda ham farq qilgan. Misol uchun, ekinlar hosildorligini hisoblash uchun asos bo'lishi shart emas edi. Ekin maydoni o'rniga suv ta'minotining tabiati yoki miqdori bo'lishi mumkin edi. Narxlar ekin turiga, sug'orish turiga, etishtirish turiga, mulk turiga va boshqa jihatlarga qarab farqlanadi. Soliqlar faqat bug'doy, arpa, somon, sholi, ipak, paxta, xurmo kabi ekinlardan emas, balki tok va daraxt mahsulotlaridan, chorvachilikdan ham undiriladi.

Yer solig'i bo'yicha hisob-kitoblar muntazam ravishda, ham rasmiy, ham norasmiy ravishda yangilanib turgan va bu o'lchovchi *مسح* (massāḥ) va hosilni baholovchi *رایا، مامییز* (momayyez yoki rayyā') amalga oshirishgan. momayyez bahosi qabul qilinganda

⁴ S. Bakhsh, "Center-Periphery Relations in Nineteenth-Century Iran," *Iranian Studies* jurnali, №14, 1981 - b.29-51.

qishloq taqabbotat deb nomlanuvchi soliq to'lashi kerak edi. Qayta baholash xarajatlarini ham qishloq o'z zimmasiga olishi kerak edi⁵.

Markaziy yoki viloyat byurokratiyasining turli mansabdor shaxslari ularga xizmat ko'rsatish va xizmatlari uchun haq olish huquqiga ega bo'lgan vojuh, rosum va ho'quqlar mavjud edi. Bunday to'lovlarning ko'p sonini dastlab unga haqli bo'lgan idora رسم الوزراء، استيفاء، نثارا (rasm al-wezāra, -estīfā, -nezāra va boshqalar) ajratib turardi⁶. Bundan tashqari, talab qilinadigan xizmatlar ko'p edi, odatda mehnat yoki korvée (bīgār): sug'orish ariqlari, yer egalari va boshqa nazoratchilar yerlari, yo'llar, qurilish, transport va hokimiyat buyurgan har qanday boshqa ishlar majburiy hisoblangan. Tez-tez tilga olinadigan qo'shimcha yig'im soyursat yoki ta'minot bo'lib, u hududdan o'tgan barcha hukumat amaldorlari va qo'shinlariga to'lanishi kerak edi. Shuningdek, hadyalar (ʻidī, pīškeš, yādbud) ko'p bo'lgan. Muhammad Hosim Asafning yozishicha, Qojarlar davridan oldin ham va Safaviylar davrida ham sadarat belgilangan daromadning beshdan biridan oshmasligi kerak bo'lgan. Qojarlar Eronda norasmiy xizmat to'lovlaridan olinadigan daromad madaxel deb atalgan Xristianlar, yahudiylar va zardushtiylardan olinadigan bosh solig'i yoki jezya odatda jamoat majburiyati edi; Kermonda uni sarg'alla deb atashgan va uning yig'uvchisi (sarg'allag'ir) odatda zardushtiylikdan islomga yaqinda kirgan. Eronning fiskal siyosati doimiy bir xil bo'lmagan. qishloqlarda alohida, shaharlarda alohida soliq joriy qilingan bo'lib, har vaqt ham adolatli ish yuritilmagan. Soliqlar yig'ilishi va davlat fiskal siyosatini 4 muhim soliq idorasi tomonidan yuritilishi hukumatda to'g'ri tuzilgan strategiya ekanligi isbotidir. soliqlar ham pul ham natura shaklida to'langan bo'lsa ba'zan to'lovchilar xizmat ko'rsatish yoki mehnati bilan haq to'laganlar.

⁵ S. Bakhsh, "Center-Periphery Relations in Nineteenth-Century Iran," *Iranian Studies* jurnali, №14, 1981 - b.29-51.

⁶ J. M. Balfour "Recent Happenings in Persia" London, 1922 – b.63